



אביעד הכהן

2024 בספטמבר 30 • 08:47

כל המכיר ולו במקצת את תולדות חייו של הסופר ש"י עגנון יודע שמכל מאות, ואולי אלפי, החכמים שזכה להכיר בימי חייו רק אחד מכונה בידו בתואר "מורי ורבי", הרב פרופ' שמואל שרגא פייבל ביאלובלוצקי. מתי ומדוע בחר "שמואל א'", שמואל יוסף עגנון, דווקא ב"שמואל ב'" (תרתי משמע), שמואל ביאלובלוצקי, בחכם הליטאי הצנוע וקטן הקומה, או כפי שעגנון כינה אותו, על בסיס הדמות התנאית הקדומה, "שמואל הקטן", איש נטול זקן או כל סממן רבני מובהק אחר, כ"מורו ורבו"? כיצד זה נהפכה דמות כמעט אנונימית, בוודאי לרוב הציבור בישראל ואפילו לחכמי התורה שבהם, למי שעגנון, שלא הצטיין במתן מחמאות לאחרים, השתבח בה "מורי ורבי"? אך כל המכיר את גן התעתועים שבו שיחק עגנון כל ימיו ידע ויבין שאפשר וגם כאן, מאחורי התיאורים התמימים ושובי הלב, מסתתרים רבדים עמוקים ומורכבים הרבה יותר שאינם נגלים לעין ממבט ראשון.

הפרטים הביוגרפיים על ביאלובלוצקי מועטים למדי וחלקם נותרו מעורפלים. אפילו מועד לידתו המדויק לא נתברר עד תום. בקובץ שהוקדש לזכרו נטען כי נולד בתאריך עגול, 5.5.1888, וכמקור לכך צוין "לפי הרשום באוניברסיטה של גיסן". לעומת זאת ברשומה המצויה במוזיאון השואה האמריקאי נכתב תאריך לידה מאוחר יותר, עגול גם הוא, 6.6.1888 (כ"ז בסיון תרמ"ח), ואילו ברשימת חברי ועד הלשון נכתב שנולד בכלל בשנת תרנ"א, 1891.

אי הבהירות בנוגע למועד לידתו המדויק של ביאלובלוצקי עולה גם מהנוסח שעל מצבת קברו, שנוסח בידי עגנון. בשונה מהמנהג הרווח לא צוינו בה מועדי לידתו ומותו אלא רק שנפטר "בשנת השבעים לחייו", קביעה התומכת בשנת הלידה המאוחרת דווקא. כך גם עולה ממודעת האבל שפירסמה אוניברסיטת בר אילן בעיתון יומיים לאחר מותו ובה הודיעה על סדרי הלווייתו.

"יום קיץ אחד נכנסתי אצל ר' מיכל רבינוביץ עליו השלום לחנות הספרים שלו. ודאי יש כאן מי שזוכר את האיש ואת חנותו. פתוחה היתה החנות, כאילו לא לשם עסקי מסחר אלא לבעלי תריסין שיפלפלו בתורה. כשנכנסתי מצאתי את החנות מלאה תלמידי חכמים וניצוצות של אש יוצאים מפיהם ואדם חדש שלא הכרתי אותו עומד ומעיין בספר"

משחר ילדותו דבק בו הכינוי "העילוי מפילווישקי", עיירה קטנה בליטא שם נולד. לאחר לימודיו בפוניבז' אצל ר' יצחק (איציקל) מפוניבז' הוא למד בגרמניה, באוניברסיטת גיסן, שם כתב את עבודת הדוקטור שלו ב-1928. העבודה התמקדה בהלכות אישות ביהדות ובאסלאם ובמבוא עמד ביאלובלוצקי על ההשפעה האפשרית של דיני המשפחה במשפט העברי על החדית', התורה שבעל-פה של האסלאם. בנושא זה כתב גם ערך גדול באנציקלופדיה היהודית "אשכול" (ברלין, 1928-1934). עם עליית הנאצים חזר ביאלובלוצקי לליטא ומשם עלה לארץ ב-1939. מ-1946 ועד מותו היה חבר בוועד הלשון העברית ובשנת 1956, עם ייסוד אוניברסיטת בר אילן ובהשתדלותו הנמרצת של עגנון, הועמד בראש המחלקה לתלמוד שלה. מחקריו ומאמריו בעברית ובגרמנית היו מעטים יחסית ורובם כונסו בספר "אם למסורת" שיצא לאור לאחר מותו בהוצאת האוניברסיטה.

דברי המספד של עגנון על ביאלובלוצקי, שנדפסו תחילה ב"הארץ" (18.2.1960) ולימים כונסו בספרו "מעצמי אל עצמי" (עמ' 220), הוכתרו בכותרת "מורי ורבי הגאון ר' שמואל ביאלובלוצקי", וכך מתוארת שם ראשית היכרותם: "יום קיץ אחד נכנסתי אצל ר' מיכל רבינוביץ עליו השלום לחנות הספרים שלו. ודאי יש כאן מי שזוכר את האיש ואת חנותו. פתוחה היתה החנות, כאילו לא לשם עסקי מסחר אלא לבעלי תריסין שיפלפלו בתורה. כשנכנסתי מצאתי את החנות מלאה תלמידי חכמים וניצוצות של אש יוצאים מפיהם ואדם חדש שלא הכרתי אותו עומד ומעיין בספר. אמר אחד, צריכים לראות באלפס, הוציא הוא ראשו מתוך ספרו ואמר, לשונו של הרי"ף כך הוא, ומיד הרצה את דברי הרי"ף בעל פה. אמר אחר, נעיין ברמב"ם, נענה הוא ואמר, הלכה זו לא הזכיר הרמב"ם. קפץ אחר ואמר, יש כאן גמרא בבא בתרא, רבינו גרשום אומר וכו', חייך הוא ואמר, מתוך לשונו של רבינו גרשום יוצא שלא כיוון לדעתך, ומיד הרצה את הדברים בעל פה. ואותו אדם רבי שמואל ביאלובלוצקי היה. ועדיין לא עשה עלי רושם. ירושלים אילו אנו נותנים דעתנו על כל החריפים והבקיאים שבה אין אנו יוצאים מידי תמיהו".

"ועדיין לא עשה עלי רושם", מדגיש עגנון. ובהמשך הדברים מתאר עגנון "היאך התקרבו זה לזה": בעצתו של לחברו ר' מיכל רבינוביץ, העסיק עגנון את ביאלובלוצקי בבדיקת המקורות לחיבורו "ימים נוראים". הרב קיבל עליו את המשימה. "ראיתי שהוא מוצא קורת רוח מן הספר", מתאר עגנון בשביעות רצון מופגנת, "אמרתי לו עשה עמי. אמר לי, ספרך כבר עשוי, אבל אם אתה רוצה מוכן אני לגלגל עמך בהגהה. אחר דבריו נתגברו ידי והגהתי את הספר מתחילתו ועד סופו, שאם יבוא הוא להגיהו לא יתעכב על דברים שניתנו בידי לתקנם. ודרך הגהתי שוויתי אותו לנגדי. והוא שעמד לי לברר כל דבר עד כמה שדעתי מגעת. אחר כמה ימים חזר ובא ובדק את הגרסאות ותיקנן לפי גרסאות מדויקות והוסיף כמה פרשיות שכתבתי על פיו, כמו שהזכרתי בראש הספר. כשראה שכתבתי עליו הגאון האמיתי ביקש ממני להשמיט את התואר אמיתי".

עגנון, כמו עגנון, מספיד את ביאלובלוצקי אבל מרבה לספר בשבחי עצמו: "באותם הימים שיצא ספרי יצא הוא לליטא לבקר את אמו הי"ד. בכל מכתב שכתב לי משם הזכיר את שבחו של הספר ממה ששמע מפי גדולי ליטא שביקר אותם ובמיוחד מפי הגאון ר' א"ד שפירא מקובנא הי"ד. לא להגדיל את שמי אני מספר דבר זה, אלא כדי לציין את אופיו, שכל הפסקאות שהזכיר שבחם לא הזכיר אף פסקא אחת שהוספתי על פיו. אחר שנים שלושה חדשים חזר לירושלים". מתי בדיוק היו "אותם ימים" שבהם עשה עגנון בחיבור ספרו "ימים נוראים"? ומתי בדיוק היה אותו "יום קיץ אחד" שבו נפגש עגנון לראשונה ביאלובלוצקי בחנותו של ר' מיכל רבינוביץ, חנות הספרים "דרום" ברחוב בן יהודה בירושלים?

"הד"ר שמואל ביאלובלוצקי, ששני הש"סין ופירושיהם ופירושי פירושיהם שגורים על פיו ממש מלה במלה, כיוצא בהם הרמב"ם ונושאי כליו. כיוצא בהם גדולי הפוסקים... באמת אומר: מרוב אהבתי למורי ורבי הגאון רבי שמואל, פסול אני לעדות"

חיבורו של עגנון "ימים נוראים" ראה אור בראשונה בתרצ"ח (פעם שנייה בתרצ"ט ופעם שלישית במהדורה מתוקנת בתש"ו). והעיר דן לאור ("חיי עגנון", עמ' 281), היוזמה להכנת הספר היתה של משה שפיצר, העורך הראשי בית ההוצאה של שוקן, והיא משכה את לבו של עגנון שאולי רצה להתחרות עם מעשי הכינוס של ח"נ ביאליק ומרטין בובר שאותם העריך. אבל בהיותו עסוק עד למעלה ראש בכתיבת סיפורים חדשים התעכבה הוצאת האנתולוגיה של ימים נוראים, וכעדות עגנון עצמו, הגם שעבד עליהם לעתים "שש עשרה שעות מערב עד בוקר" במשך כשנתיים וחצי, כלומר מראשית תרצ"ה (1935) ועד מחצית תרצ"ז, אז נמסר כתב היד הסופי לסידור בדפוס.

בפברואר 1936 כבר העביר עגנון לשוקן חלקים מתוך הספר לחוות דעתו ובסוף חודש יולי באותה שנה הודיע לשפיצר כי המלאכה הושלמה. על אף שאיסוף המקורות השונים הגיע כדי אלף עמודים עגנון לא שבע נחת מהתוצאה וחשש שמא אינה טובה דיה. לפי עדותו הנזכרת רבינוביץ הציע לו שייעזר לשם טיובה, הגהתה וסיקולה משגיאות בחכם התורה ר' שמואל ביאלובלוצקי ועגנון, כך לפי תיאורו, "קפץ על המציאה". אבל אם ביאלובלוצקי, כעדות כותבי תולדותיו, עלה לארץ רק ב-1939, כיצד היה יכול עגנון לפגוש אותו בחנותו של רבינוביץ ב-1936? וכיצד היו השניים מהלכים "מדי שבת" לכותל המערבי?

לפי עדויות אלה לכאורה ביאלובלוצקי לא עלה לארץ רק ב-1939, כפי שכתבו רושמי תולדות חיינו, אלא לכל המאוחר כבר ב-1935, וכך יכול היה עגנון לפגוש אותו "ביום קיץ אחד" בסוף אותה שנה בחנותו של רבינוביץ. הד לכך נמצא גם בהעתק ההסכם ביניהם, שנמצא בארכיון עגנון, שנחתם בירושלים ונושא את התאריך 10.8.36, ובו התחייב ביאלובלוצקי לסייע לעגנון בעבודתו שני ימים בשבוע במשך שנה אחת תמורת שכר חודשי של 20 לא"י. ההיררכיה בין השנים ברורה ביותר: "מר עגנון מעסיק את הד"ר ביאלובלוצקי בתור עוזר בעבודותיו הספרותיות".

על אף שההסכם דיבר על שני ימי עבודה בשבוע ועל כך ש"מלבד זה רשאי ד"ר ביאלובלוצקי לערוך בעצמו את זמן עבודתו", הקפיד מנסח ההסכם (ההיה זה עו"ד משה זמורה, לימים נשיאו הראשון של בית המשפט העליון, שהיה עורך דינו של ש"ז שוקן בירושלים?) להוסיף סעיף נוסף שבו נאמר, "ד"ר ביאלובלוצקי מחויב להעמיד את כל כוחותיו וזמנו לרשות העבודה הנ"ל, ולפיכך לא יקבל שום תפקיד אחר אשר יוצג לפניו מאיזה צד שהוא, מבלי שמר עגנון יסכים לכך בפירוש. ידוע למר עגנון, כי ד"ר ביאלובלוצקי נותן שיעורי ערב בתל-אביב פעמיים בשבוע, והוא מסכים בזה בפירוש להמשכת פעולה זו".

בהסכם ביניהם גם נקבע מפורשות ש"מר עגנון יבקש מאת הוצאת ספרים שוקן להכניס את שמו של ד"ר ביאלובלוצקי כמחבר שני על שער הספרים" ויפיע בשער הספר כ"מחבר שותף", אך נראה שעגנון לא עשה מאמצים כבירים לממש את ההסכם ונשאר בעל הבית היחיד על הספר. שמו של ביאלובלוצקי לא נזכר בשער הספר כמחבר שני ולא כ"מסייע" למחבר או באותיות קטנות יותר. עגנון הסתפק בדברי תודה קצרים שכתב ל"מר ביאלובלוצקי", לצד אחרים, בהקדמה לספר: "לכל החכמים והרבנים שסייעו אותי בעצה טובה, ובייחוד להגאון ר' שמואל ביאלובלוצקי שטרם עמי וקרא את הספר מתחילתו ועד סופו, והאיר עיני בהלכה, ובדק את הגירסאות, והוסיף כמה פרשיות בספר. הוא בבקיאותו הגדולה בכל חדרי תורה סייע בידי להשלים את הספר. יהי ה' עמו ללמוד וללמד, ולהנאות רבים מתורתו". כעבור 14 שנה הקדיש עגנון את הסיפור "בתוך עירי", שעסק בתיאור עיר הולדתו בוצ'ץ', "לשם רבי וחברי שמואל ביאלובלוצקי הי"ו [ה' ישמרהו ויחייהו]". אכן, גם כאן, לא "מורי ורבי", אלא רק "רבי וחברי!"

דומה שהפעם הראשונה שבה מכנה עגנון את הר"ש ביאלובלוצקי "מורי ורבי" היתה רק בחלוף כ-15 שנה נוספות, בתשי"ט (1958), כשעגנון היה כבר כבן שבעים. באותה עת כבר היה ביאלובלוצקי ידוע סבל, חולי, ייסורים ומכאובים, שנמשכו עד מותו כשנה וחצי מאוחר יותר.

בדברים על-פה שנשא ביום 10.12.1958, בו עיטרו אותו בתואר "חבר" באוניברסיטה בר אילן, הציע עגנון למייסד האוניברסיטה ד"ר חורגין שני מורים שלדבריו "כל אוניברסיטה היתה משתבחת בהם". האחד, חוקר הספרות ואחד מגדולי המבקרים של יצירתו ד"ר ברוך קורצווייל, והשני, והוא הראשון במניינו של עגנון, "הד"ר שמואל ביאלובלוצקי, ששני הש"סין ופירושיהם ופירושי פירושיהם שגורים על פיו ממש מלה במלה, כיוצא בהם הרמב"ם ונושאי כליו. כיוצא בהם גדולי הפוסקים... באמת אומר: מרוב אהבתי למורי ורבי הגאון רבי שמואל, פסול אני לעדות". אולי בכך ביקש עגנון לכפר על יחסו לתלמיד חכם גדול זה שמזלו לא שפר עליו ונתר ערירי וגלמוד כל ימיו, ולמרות זאת השמיט את שמו, בניגוד להסכם ביניהם, משער "ימים נוראים"?

תהליך זה של מעין כפרה החל כמה שנים קודם לכן, כשעגנון לחץ על חורגין לסדר לביאלובלוצקי משרת הוראה תקנית ולהעמידו בראשות החוג לתלמוד באוניברסיטה שזה עתה עשתה את צעדיה הראשונים. וכאשר שב ופירסם במאסף הראשון של אגודת הסופרים את הסיפור "בתוך עירי", אך הפעם תחת השם "עיר ומלואה", היה זה כבר ב-1960. את 21 פרקי הזיכרונות על בוצ'ץ' שנדפסו פעם נוספת, הפעם כבר רק לאחר שביאלובלוצקי נתבקש לישיבה של מעלה, הקדיש עגנון "לזכרו של מורי ורבי".

במישור האישי, מסכת חייו של ביאלובלוצקי נדמית כתיאור של טרגדיה מהלכת. מימיו לא נשא אשה ולא העמיד צאצאים, לא זכה להעמיד תלמידים הרבה או לשמש ברבנות, וכדברי עגנון, בעקבות חז"ל, היה נתון "בפרישות ובבדידות שאין כיוצא בה, היה שרוי בלא טובה ובלא שמחה" (מעצמי אל עצמי, עמ' 127), ובמשך שנים הרבה "גם פרנסתו היתה דחוקה. בקושי מצא כדי מזונותיו" (שם עמ' 223).

"תורת אמת היתה בפיהו ומקור חכמה שכל מליו תום ויושר. ארחות חייו וענות צדק תפארת נפשו. ואם טובה בימיו לא ראה, נפשו הטהורה על שדי תתענג, עם גאוני עולם, משוש כל דור, בישיבה של מעלה במועצות ודעת"

בהעדר מקור פרנסה נאלץ ביאלובלוצקי לבסוף לעקור את מקום מושבו מירושלים לתל אביב על מנת לנהל את חברת המנחיל בע"מ, בית עסק של אחד מקרוביו שחלה וביקש למצוא לו מחליף. את דירתו קבע בשדרות רוטשילד 59 בתל אביב, לא הרחק ממשרדי החברה (שד' רוטשילד 30), ואת מקום תפילתו קבע בבית הכנסת הקהילתי הקטן הסמוך, על-שם הרב שלמה אהרנסון, רבה של תל אביב, ששכן בשד' רוטשילד 72.

ועם זאת, עגנון ניסה לגמול חסד עם חכם התורה הזה ולסייע בידו בדרכים שונות. ככל שהורע מצבו הפיסי של ביאלובלוצקי חש עגנון שעליו לגמול עמו חסד. כשהוזמן עגנון לאירוע חגיגי שהתקיים בליל שבת, 27.11.1959, בבית ציוני אמריקה בתל אביב כדי לציין ברוב עם את "חודש עגנון", מיזם תרבותי שיזם שר החינוך זלמן ארן, החליט לשבות בביתו של ביאלובלוצקי בשד' רוטשילד. המארח היה כבר חולה מאוד ודומה שעגנון, שחש שימיו של "מורו ורבו" ספורים, ביקש להפיג מעט את בדידותו, צערו וכאביו.

ביאלובלוצקי הובא לקבורה ביום מותו, בשעות הצהריים של ערב שבת. מסע הלוויה יצא לבית העלמין בקריית שאול מבית החולים "אסותא", שם הספיד אותו הרב שלמה יוסף זווין, חבר מועצת הרבנות הראשית לישראל ועורך האנציקלופדיה התלמודית. בהעדר קרובי משפחה אמר עגנון "קדיש" לעילוי נשמתו. בבית העלמין הספידו אותו הרב איסר יהודא אונטרמן, הרב הראשי לתל אביב יפו (ולימים הרב הראשי לישראל), פרופ' ברוך קורצווייל, שר הסעד ד"ר יוסף בורג, מנכ"ל אוניברסיטת בר אילן ד"ר טוביה בר אילן וד"ר בנימין דה פריס, מאנשי המחלקה לתלמוד שבה לימד.

עזבונו הספרותי של ביאלובלוצקי הועבר לחזקת עגנון. הסופר גם ניסח את הכתוב על מצבתו. בראש המצבה נכתב: "מנוחת ג'ו מורנו ורבנו הגאון ר' שמואל שרגא ביאלובלוצקי זצ"ל פרופיסור באוניברסיטה בר אילן וראש המורים לתלמוד". על כרית המצבה נוספו דברי שבח והלל לנפטר ורמיזה למסכת חיי העגומה, גם הם פרי ידו של עגנון: "תורת אמת היתה בפיהו ומקור חכמה שכל מליו תום ויושר. ארחות חיי וענות צדק תפארת נפשו. ואם טובה בימיו לא ראה, נפשו הטהורה על שדי תתענג, עם גאוני עולם, משוש כל דור, בישיבה של מעלה במועצות ודעת. נפטר לחיי העולם הבא בשנת השבעים לחייו, אור ליום ו' עש"ק לפרשת וארא כ"ט טבת תש"כ [29.1.1960]". עגנון ייחס חשיבות רבה לנוסח זה. ביום העמדת המצבה, שנה לאחר הפטירה, אמר דברים על הקבר שכללו מעין פירוש על נוסח המצבה.

לאחר ש"הארץ" פירסם (18.3.1960) את רשימתו של עגנון "מורי ורבי הגאון ר' שמואל ביאלובלוצקי", כתבה אליו הרבנית שרה הרצוג, אלמנת הרב הראשי יצחק הלוי הרצוג (אמו של הנשיא הששי חיים הרצוג וסבתו של הנשיא הנוכחי) את האיגרת הבאה: "למכובדי הנעלה מאד, גאון הספרות רש"י עגנון שליט"א. קיבלתי את המסה המזעזעת שהופיעה ב'הארץ' על המנוח הרב ביאלובלוצקי זצ"ל שהמציא לי כבודו. קראתי בה בעיון ועיני דמעתי עמו על אבדן גאון גדול בתורה ובחכמה ונפש אצילה שחיים פרטיים לא היו לה והיו קודש אך לכלל. אני זוכרת שהרב זצ"ל כשהיה משיח באישיות זו היה תמיד מציין את גודל בקיאותה וידיעותיה המרובות ואת מידותיה ותכונותיה המזהירות. הרב היה אחד ממוקיריו הרבים של הרב ביאלובלוצקי ז"ל ומזעזע הדבר לראות באבדן האישים הדגולים תוך כדי תקופה קצרה אחת. כמדומה לי שלאחרונה ירד עלינו השבר במיוחד ונתיימנו בבת־אחת מכמה וכמה אישים גדולים ובולטים אם בשטחם וסביבתם ואם גם בדורם, מי יתן לנו תמורתם! יהי רצון שנזכה לשמוע אך בשורות טובות ובראש וראשונה את הבשורה הגדולה של גאולת ישראל השלמה, אמן ואמן. בידידות ובהוקרה עמוקה ובד"ש לבבית לו ולרעיתו היקרה. שרה הרצוג".